

UGC Approved (Jr.No 48842) Educreator Research Journal (ERJ)

A Multidisciplinary International Bi-monthly Print/online Peer Reviewed
Journal

June 2017 - July 2017 /VOL IV /Issues III

ISSN : P-2455-0515 E- 2394-8450

Impact Factor:3.521(IJIF)

Managing Editor

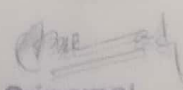
Ms.Pramila D Thokle

Chief-Editor

Mr.Ubale Amol Baban

YEAR

2017

Principal

S.S.Dhamdhare Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhare, Tal. Shivajinagar,
Dist. Pune-412 208

Scanned with CamScanner

UGC Approved (Jr.No 48842)

Educreator Research Journal (ERJ)

A Multidisciplinary International Bi-monthly Print/online Peer Reviewed

Journal

June 2017 - July 2017 /VOL IV /Issues III

ISSN : P-2455-0545 E- 2394-8450 Impact Factor: 3.5347797

Managing Editor

Ms.Pramila D Thokle

Chief-Editor

Mr.Ubale Amol Baban

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

108, Gokuldham Park, Dr. Ambedkar Chowk, Near TV Tower, Badlapur(E), 421503

Email ID: aarhatpublication@gmail.com • Ph.: 9822307164

Website : www.aarhat.com

Principal

S.S. Chavan
Principal
S.S. Chavan Arts & Commerce College
Tatyasaheb Usamdhare, Tal. Shirur,
Dist. Pune-412 208

Scanned with CamScanner

Journal On

Educreator Research Journal (ERJ)

A Multidisciplinary bi-monthly International Print/online Peer Reviewed Journal

ISSN : P-2455-0515 E- 2394-8450

10 July ,2017

VOL IV / Issues III

Copyright:

@ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Disclaimer:

All views expressed in the proceedings are those of the individual contributors. The editor and Publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

Date Of Publication: 10 July ,2017

Publisher:

Pramila.D.Thokle (9822307164)

(Email Id :educreatorjournal@gmail.com)

Publication :

Aarhat Publication

108,Gokuldharm Park,Dr.Ambedkar Chowk,

Near TV Tower,Badlapur(E),421503

Email ID:aarhatpublication@gmail.com.

(Signature)
Principal

S.S.Dhamdhare Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhare, Tal. Shirur,
Dist Pune-412 208

Scanned with CamScanner

Educreator Research Journal (ERJ)

A Multidisciplinary International Print/online Peer Reviewed Journal

ISSN : P-2455-0515 E- 2394-8450

UGC Approved (Jr.No 48842)

Managing Editor

Ms.Pramila D Thokle

Chief-Editor

Ubale Amol Baban

Editorial Board

Prof. Dr. Kalpana Kharade Associate Professor K.J.Somaiya Comprehensive College of Education, Mumbai	Dr. Meena . P. Kute Principal P.V.D.T College of Education For Women, Mumbai.
Dr.Shobha Kalebag Associate Professor Mahavir Mahavidhyalaya , Kolhapur	Dr.N.Johnson, Asst Professor, Dept. of Lifelong Learning School of Education, Alagappa University, Karaikudi, India 630003
Dr.Sujata Ghokale, Head Department of Sociology, PGSR, SNDT Women's University, Mumbai	Dr. Mahabir Singh Bhati, Assistant Professor, K . M . College of Education, Bhiwani-127021, Haryana.
Dr. NIMIT GUPTA Associate Professor Fortune Institute of International Business, Delhi Affiliated to AICTE, Delhi	Dr.Sardar Patil Athalye-Sapre-Pitre College, Devrukh. Tal.Sangmeshwar, Dist. Ratnagiri-415008
Dr.Shashikant Mhalunkar, P.G.Dept.of English, B.N.N College ,Bhiwandi	Dr.Ashok Wagh, Principal, Dept Of Commerce B.N.N College ,Bhiwandi
Dr.Kadam Ashok Devidas Associate Professor & Head Dept .Of Mathematics AES Arts ,Commerce and science college Hingoli, Maharashtra	Dr. Mahadev Ramchandra Asabe Dept Of Chemistry Walchand College of Arts & Science, Solapur
Mahajan Sagar Bhaskar Ranjana Assistant Professor, BBE Department , MIT Aurangabad, Maharashtra	Dr.Sunil Sangle Assistant Professor, Department of Botany . Rajaram college, Kolhapur

Principal
S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College,
Telegaon, Solapur, Tal. Solapur,
Dist. Solapur-412 208

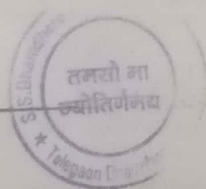

14	Using Software Agents for Improved e-Governance Model Using Data Mining	S. Anuradha & Dr.E. Kirubakaran	88 - 98
15	Mental health in relation to self-efficacy of sighted and visually impaired students	Sushil Kumar	99 - 103
16	Roll of Annabhau Sathe in Sanyukta Maharashtra Movement	Dr. Vilas S. Jadhav	104 - 107
17	पंचायतीराज व्यवस्था के अन्तर्गत प्राथमिक शिक्षा के व्यवस्थापन एवं विकास में ग्राम शिक्षा समिति की भूमिका	विनोद कुमार कुमावत	108 - 115
18	Attitude Of Secondary School Students Towards Higher Education	Dr. Shafayat Ahmad	116 - 123
19	Teacher Autonomy - Meaning, Need And Problems In The Indian Context	Shweta Tewari & Prof. Dhananjay Joshi	124 - 132
20	कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये डिजिटलपेमेंटस साधनांची भूमिका आणि आव्हाने.	प्रा.सोमनाथ वसंतराव पाटील	133 - 141
21	उत्तर प्रदेश में विभिन्न शिक्षा परिषदों द्वारा निर्धारित कक्षा आठ की नागरिकशास्त्र की पाठ्यपुस्तकों में उपस्थित नागरिक भाव का अध्ययन	डॉ० रश्मि श्रीवास्तव	142 - 151
22	Dynamics of Career Aspiration of Tribal Undergraduates	Pabitra Kumar Das	152 - 161
23	Evolution Of The Corruption In India	Avishkar Kamble	162 - 164
24	Examination Reforms In School Education: Need, Challenges And solutions In The Light Of New Education Policy 2016.	Mr. Anil Kumar Verma	165 - 168
25	A study on RMSA in Quantity development of secondary education with special reference to Kaliabor Education Block of Nagaon District Assam	Rasmi Das	169 - 178
26	Survey of Container Breeding Mosquito Larvae in Solapur City (M.S.) India	Mane R.K & Kumbhar A.C	179 - 184

INDEX

Sr.No	Contents	Author Name	Pg. No
1	Quest for Self-fulfillment in Jeanette Winterson's Oranges Are Not the Only Fruit	Sushma	1 - 6
2	Historical Study Of Panchyat Raj System In Jammu And Kashmir: Challenges And Solutions	Surinder Kumar	7 - 12
3	Effectiveness Of Modular Package As A Self Study Tool In Self Paced Learning Of Science	Dr Geeta Sharma	13 - 20
4	A study of Entrepreneurship Traits as perceived by Prospective Pre-primary Teachers in relation to their Qualification, Age, Marital Status and Parents' Occupation	Dr. Bhagwan Balani	21 - 30
5	Acceptability of inclusion among the General Teachers at Elementary school level	Dr. Jasmer Singh	31 - 36
6	अध्यापक विद्यालयों के छात्रों का व्यक्तित्व विकास और उनमें मूल्यों का तुलनात्मक अनुशीलन	जमील शौकत अली मुल्ला	37 - 40
7	The Impact of Brand Awareness on Consumer Purchase Intention of cellular Phone in vellore District, Tamil Nadu	K.Baskaran	41 - 49
8	Impact of Television Programme on Political and Religious Values of Pupil Teacher of Haryana	Dr. Amit Singh	50- 54
9	A Study on importance of Training and Development in Human Resource Development	Dr. K. Harun	55 - 60
10	The impact of fair tourism on local economy – a case study of Patharchapuri fair	Dr. Sreejita Mukherjee	61 - 69
11	'पर्यटन के क्षेत्र में पुरातत्व का योगदान'(उत्तराखण्ड के विशेष संदर्भ में)	अभिनव तिवारी प्रो० आर०सी० भट्ट	70 - 77
12	Study Of Prevalence Of Dengue Cases In Maharashtra (India)	Mane R.K & Kumbhar A.C	78 - 81
13	Procrastination among Secondary School Teachers: a Gender based Study	Dr. Aneet Kumar Sukhjit Kaushal	82 - 87

www.aarhat.com/ERJ/June-July2017/VOLIV/IssuesIII/ImpactFactor:3.521/1

Apurva
Principal

S.S.Dhamdhare Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhare, Tal. Shirur,
Dist Pune-412 208

Scanned with CamScanner

कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये डिजिटलपेमेंटस साधनांची भूमिका
आणि आव्हाने.

प्रा. सोमनाथ वरताराम पाटील

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

एरा. एरा.दमदरे महाविद्यालय

ताळेगाव दमदरे ता. शिरूर

जि. पुणे. 412208

गोशवारा:-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास हा पैसाप्रधान अर्थव्यवस्थेकडून कॅशलेस (पैसारहित) अर्थव्यवस्थेकडे वेगाने सुरु झाला आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये आणि पैशाचे व्यवहार सांगाळणा-या बँकिंग क्षेत्रामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर बदल होत आहेत. बँकाची पारंपारीक बँकिंग पध्दती कालबाहय होवून तीची जागा आधुनिक ई बँकिंग पध्दतीने घेतली आहे. या कॅशलेस ई बँकिंग पध्दतीमध्ये आता नवनवीन डिजिटल पेमेंटस साधनांचा विकास झपाट्याने होत आहे.या डिजिटल पेमेंटस साधनांच्या विकासामध्ये काही आव्हाने आसली तरी भविष्यात भारतामध्ये डिजिटल पेमेंटस आणि कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचेच वर्चस्व राहिल.

कळीचे भाव्य-कॅशलेस अर्थव्यवस्था,डिजिटल पेमेंटस,मोबाईल बँकिंग,

प्रस्तावना:-

आज भारतीय अर्थव्यवस्था एका परिवर्तनातून जात आसून हे परिवर्तन कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे वेगाने सुरु झाले आहे. सरकारने देशातील पाचशे आणि एक हजार रुपयाच्या उच्च दर्शनी मुल्याच्या नोटा चलनातून रद्द करण्याचा निर्णय घेतला त्यामुळे देशातील एकुण चललामध्ये सर्वाधिक म्हणजे 85 टक्के वाटा असलेलाप्रचंड पैसा रद्द झाल्याने पैशाची प्रचंड मोठी पोकळी निर्माण झाली. सर्वसामान्यांचे आर्थिक व्यवहार मंदावले अर्थव्यवस्थेतील शेती उदयोग व व्यापार व्यापार व सेवा क्षेत्रामध्ये अचानक मंदी सदृष्य परिस्थिती निर्माण झाली. देशात निर्माण झालेली पैशाची पोकळी भरून काढण्यासाठी पैशाशिवाय व्यवहार करणा-या नवनवीन डिजिटल पेमेंटस साधनांचा वापर वेगाने वाढू लागला आहे त्यामुळेडिजिटल पेमेंटस साधनांना प्रचंड महत्व प्राप्त झाले आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे:-

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये डिजिटल पेमेंट साधनांची भूमिका अभ्यासणे

www.aarhat.com/ERJ /June -July 2017 /VOL IV /Issues III / Impact Factor: 3.521/ 133

Principal

S.S.Dhamdhere Arts & Commerce College

Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur,

Dist. Pune 412 208

Scanned with CamScanner

2. कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची जागतिक स्थिती अभ्यासणे
3. भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांची प्रगती अभ्यासणे
4. डिजिटल पेमेंट साधनांपुढील आव्हाने व त्यांचे भवितव्य अभ्यासणे

संशोधन पध्दती:-

सदर संशोधन हे दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित असून दुय्यम साधनसामग्रीसाठी विविध संदर्भ पुस्तके, अहवाल, वृत्तपत्रे, व इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध वेबसाईटसचा आधार घेतला आहे.

डिजिटल पेमेंटसची भुमिका:-

अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेली पैशाची प्रचंड पोकळी भरून काढण्यासाठी एक उपाय म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील आधिकाधिक व्यवहार पैशाशिवाय (कॅशलेस) करणे होय. या पध्दतीमध्ये प्रत्येक विनिमय व्यवहारातून निर्माण होणारी येणी व देणी विविध डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर करून पूर्ण करणे होय.

अलिकडे चलनक्षम दस्तऐवजांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असला तरी या साधनांद्वारे पैसे प्राप्त होण्यास काही कालावधी जातो त्यामुळे मोठ्या व्यवहारांसाठी हे माध्यम योग्य ठरले मात्र सर्व सर्वसामान्य व्यक्तीला आपल्या दैनंदिन छोट्या मोठ्या खरेदीसाठी दयावी लागणारी देणी भागवण्यासाठी ई पेमेंट्स वापर अत्यंत महत्वाचा ठरू शकतो. शिवाय या साधनांद्वारे देणी तात्काळ मिळत असल्याने विक्रेत्यासदेखील फायदयाचे ठरते.

डिजिटल पेमेंट साधने :- नेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, एनईफटी, आरटीजीएस, ए.टी.एम. कार्ड, डेबीट कार्ड, क्रेडीट कार्ड, स्वाईप मशिनस, आधार कार्डनंबर आधारित मशिनस, रुपे किसान कार्डस, ई. वॉलेटस (पेटीएम, फ्रिचार्ज, मोबिविंकइत्यादी. मोबाईल वॉलेटस)

कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची जागतिक स्थिती

जगामध्ये कॅशलेस अर्थव्यवस्थांचा विकास अतिशय वेगाने होत आहे. जगामध्ये बेल्जियम हा देश सर्वाधिक 93 टक्के व्यवहार कॅशलेस स्वरूपात करतो. त्या खालोखाल फ्रान्स 92 टक्के कॅनडा 90 टक्के यांचा नंबर लागतो. मात्र भारतात केवळ 32 टक्के व्यवहार कॅशलेस स्वरूपात होतात. त्यामुळे भारतास कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या विकासास प्रचंड वाव आहे.

कॅश आणि कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची तुलना

कॅश व कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची तुलना केल्यास कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचे फायदे अधिक ठळकपणे दिसतात. कॅश अर्थव्यवस्थेमध्ये पैसा निर्मितीसाठी व वितरणासाठी शासनास प्रचंड

खर्च करावा लागतो मात्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेत असा खर्च शुन्य असतो कॅश अर्थव्यवस्थेमध्ये खोटया नोटा, काळा पैसा व करचुकवेगीरीस प्रचंड वाव असतो मात्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेत नोटांचे अस्तित्व नाममात्र असल्याने व व्यवहार पारदर्शक असल्याने असा वाव नसतो. पैशाने व्यवहार करणे हे वेळखावूव खर्चिक शिवाय धोक्याचे असते मात्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेत पैसे बाळगण्याचा प्रश्नच येत नाही त्यामुळे वेळेची व श्रमाची बचत होते

भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांच्या वापरातील प्रगती:-?

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रवास हा पैसाप्रधान अर्थव्यवस्थे कडून पैसारहित अर्थव्यवस्थेकडे वेगाने सुरु झाला आहे. 2011.12 ते 2015.16 या कालावधीत भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांच्या वापरामध्ये झालेली प्रगती खालील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क.1

भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर(2011.12 ते 2015.16)

डिजिटल साधने	व्यवहार (दशलक्षामध्ये)		संख्या	व्यवहार मुल्य (अब्जामध्ये)		
	2011.12	2015.16	वाढ / घट (टक्क्यामध्ये)	2011.12	2015.16	वाढ / घट (टक्क्यामध्ये)
आर टी जी एस	55	98	78.2	10,79,790	10,35,551	-4.1
चेक क्लेरिंग	1341	1096	-18.3	99,012	81,860	-17.3
इ.सी.एस, एन ई एफ.टी	512	3141	513.5	20,575	91,408	344.3
क्रेडिट व डेबिट कार्ड	5731	1003	75.2	15,510	29,397	89.5
प्रिपेड पेमेंटस,ई. वॉलेटस/मोबाईल वॉलेटस	30	784	2513.3	62	487	685.5
मोबाईल बँकिंग	25	398	1492.0	18	4040	22,344.4

संदर्भ- आर.बी.आय बुलेटिन 2012 व 2016

www.aarhat.com/ERJ/June-July 2017/VOL IV/Issues III/Impact Factor: 3.521/ 135

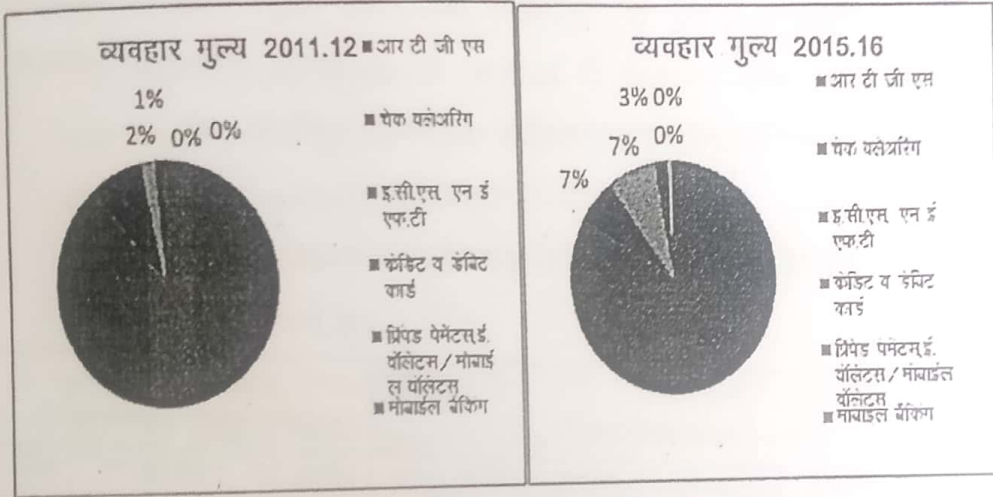

Principal
S.S.Dhamdhare Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhare, Tal. Shirur,
Dist. Pune-412 208

Scanned with CamScanner

डिजिटलसाधनांद्वारे होणा-या व्यवहार मुल्यातील बदल-

सन 2011-12 मध्ये भारतातील एकूण डिजिटल व्यवहारांच्या मुल्यापैकी सर्वाधिक 89 टक्के मुल्याचे व्यवहार हे आरटीजीएस या साधनाद्वारे होत होते. त्या खालोखाल 8 टक्के व्यवहार हे चेक क्लेरिंग या साधनाद्वारे होत होते. तर एकूण डिजिटल व्यवहारांमध्ये प्रिपेड पेमेंट्स, ई. / मोबाईल वॉलेट्स या साधनाचा वाटा नाममात्र म्हणजे केवळ 1 टक्क्यांच्या जवळपास होता.

संदर्भ- आर.बी.आय बुलेटिन 2012 व 2016

सन 2015.16 या कालावधीत आरटीजीएस या साधनांद्वारे होणारे व्यवहार मुल्य 89 टक्के असले तरी 2011.12 ते 2015.16 या कालावधीत आरटीजीएसद्वारे होणा-या व्यवहार मुल्यामध्ये 89 टक्क्यांवरून 83 टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. तसेच चेक द्वारे होणा-या व्यवहाराच्या मुल्यामध्ये 8 टक्क्यांवरून 7 टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. तर याच कालावधीत इ.सी.एस./एन. ई.एफ.टी मोबाईल बँकिंग मार्फत होणारे व्यवहार वाढत असल्याचे दिसून येत अर्थात भारतातील एकूण डिजिटल व्यवहारांच्या मुल्यामध्ये क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, मोबाईल बँकिंग या साधनाचा वाटा नाममात्र आहे.

भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांच्या वापरातील बदलत्या प्रवृत्ती

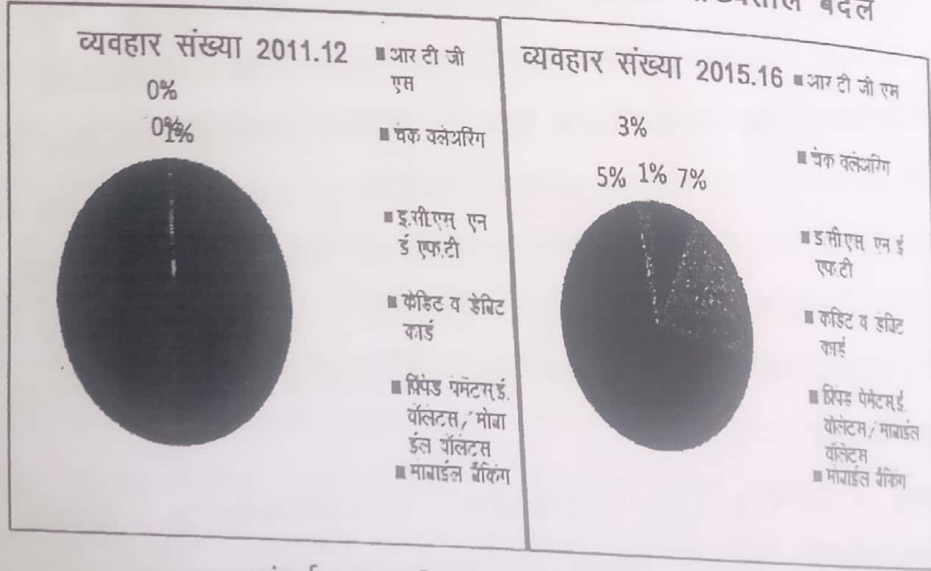
सन 2011.12 ते 2015.16 या कालावधीत भारतातील विविध डिजिटल साधनांच्या वापरामध्ये झालेला बदल खालील अकृतीमध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क.1वरुन भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर प्रचंड वेगाने वाढत आसल्याचे दिसते. 2011 ते 2016 या कालावधीत भारतातील डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर संख्यात्मक व मुल्यात्मक अशा दोन्ही पातळीवर वाढला आहे त्याच वेळी चेक क्लेरिंग चे व्यवहार व व्यवहार मुल्य देखील घटल्याचे दिसते.

डिजिटलसाधनांद्वारे होणा-या व्यवहार संख्येतील बदल-

सन 2011-12 मध्ये भारतातील एकूण डिजिटल व्यवहार संख्येपैकी सर्वाधिक 75 टक्के डिजिटलव्यवहार संख्या ही क्रेडिटकार्ड व डेबिट कार्ड या साधनांची होती.त्या खालोखाल 17 टक्के डिजिटलव्यवहारांची संख्या हीचेक क्लेरिंग या साधनाची होती.तर एकूण डिजिटल व्यवहार संख्येमध्ये प्रिपेड पेमेंटस,ई./मोबाईल वॉलेटस या साधनाचा वाटा नाममात्र म्हणजे केवळ 1 टक्क्यांच्या जवळपास होता.

डिजिटल साधनांद्वारे होणा-या व्यवहार संख्येतील बदल

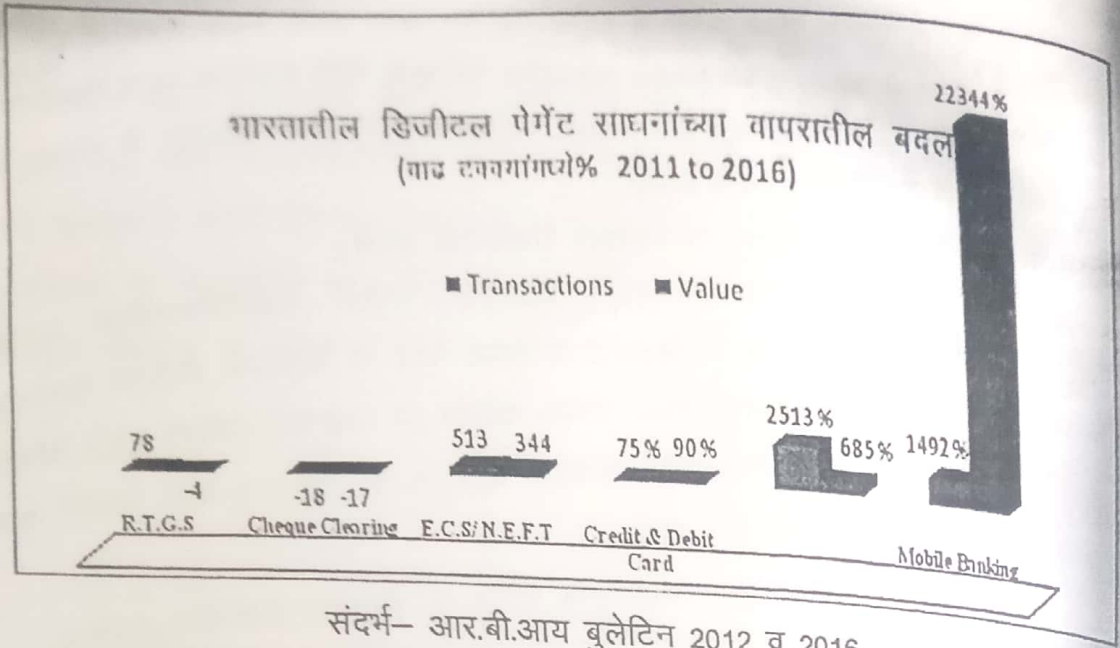

संदर्भ- आर.बी.आय बुलेटिन 2012 व 2016

सन 2015.16 या कालावधीत क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्ड या साधनांद्वारे होणा-या व्यवहारांची संख्या 64 टक्के असली तरी 2011.12 ते 2015.16 या कालावधीत क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्ड या साधनांद्वारे होणा-या व्यवहारांच्या संख्येमध्ये 75 टक्क्यांवरून 64 टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. तसेचचेक द्वारे होणा-या व्यवहाराच्या संख्येमध्ये 17 टक्क्यांवरून 7 टक्क्यांपर्यंत घटझाली आहे. तर याच कालावधीत ई.सी.एस./एन.ई.एफ.टी मार्फत होणारे व्यवहार संख्येत 7 टक्क्यांवरून 20 टक्क्यांपर्यंत वाढझाल्याचे दिसून येते. अर्थात

संदर्भ- आर.बी.आय बुलेटिन 2012 व 2016

सन 2011.12 ते 2015.16या कालावधीतभरतातीलडिजिटल साधनामार्फत होणा-याव्यवहाराच्या संख्येमध्ये झालेल्या बदलांचा विचारकरता असे दिसते की, ई वॉलेट्स द्वारे होणा-या व्यवहाराच्या संख्येमध्ये सर्वाधिक 2513 टक्के वाढझाली आहे त्या खालोखाल 1492टक्के वाढ ही मोबाईल बँकिंगद्वारेहोणा-या व्यवहाराच्या संख्येमध्ये झाली आहे.तसेच इ. सी.एस, आणि एनईएफटी द्वारे होणा-या व्यवहाराच्या संख्येमध्ये देखिल 513.5 टक्केवाढझाली आहे. विशेष म्हणजेचेक द्वारे होणा-या व्यवहाराच्या संख्येमध्ये 18 टक्के घट झाली आहे

सन 2011.12 ते 2015.16या कालावधीतभरतातील डिजिटल साधनामार्फत होणा-याव्यवहाराच्या प्रत्यक्ष मुल्यामध्येझालेल्या बदलांचा विचारकरता असे दिसते की, सर्वाधिक व लक्षणीय आशी 22,434 टक्के वाढही मोबाईल बँकिंगद्वारेहोणा-या व्यवहाराच्यामुल्यामध्येझाली आहे. त्या खालोखाल ई वॉलेट क्षेत्रात 685 टक्के वाढझाली आहेPAYTM, FREECHARGE, MOBIQUIK,अशा ई वॉलेटसचा वापर प्रचंड वेगाने वाढत असल्याचे दिसते.विशेष म्हणजे चेक द्वारे होणा-या व्यवहाराच्या मुल्यामध्ये 17 टक्के घट झाली आहे

कॅशलेस अर्थव्यवस्थेबाबत भासनाची भुमिका:-

देशातील मोठ्या नोटांच्या निश्चलनीकरणामुळे पैशाच्या प्रचंड तुटवड्यामुळे लोक अपरीहार्यपणे ई पेमेंट साधनांकडे वळत आहेत. तसेच अशा व्यवहारांना प्रोत्सहन देण्यासाठी

शासन देखिल प्रयत्न करत आहेत. सरकार ई पेमेंटस द्वारे देणी देणा-यांना अथवा सेवा घेणा-यांना विविध सवलती व सुट देत आहे. डिजिटल पेमेंटद्वारे रेल्वे टिकीट, पेट्रोल डिझेल, विमा हप्तो, महामार्गावरील टोल यांची प्रदाने केल्यास आकर्षक सवलती व बक्षिसे देऊन शिवाय अशा सेवांवरील सेवा करामध्ये सुट देऊन डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देत आहे.

डिजिटल पेमेंट साधनांपुढील आव्हाने:-

आज देशात सर्वत्र कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचा बोलबाला असला तरी या सर्व व्यवहारांचा मुळ आधार आहे तो म्हणेज विश्वास. त्यामुळे या साधनांची सेवा देणा-या कंपन्यांची व बँकांची जबाबदारी प्रचंड वाढली आहे. त्यामुळे ग्राहकांचा विश्वास संपादन करण्याबरोबरच व्यवहारात पारदर्शकता आणणे आवश्यक आहे.

कॅशलेस अर्थव्यवस्थेच्या विकासांमध्ये खालील महत्वाची आव्हाने दिसून येतात.

1. **निरक्षरता :-** भारतामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण मोठे आहे असा निरक्षर समाज मुळातच बँक व्यवहारांपासून दुर राहतो.
2. **आधुनिक तंत्रज्ञान व अर्थसाक्षरतेचा आभाव :-** देशात तांत्रिक प्रगती वेगाने होत असली तरी नवनविन यंत्रे, मोबाईल तंत्रज्ञान, इंटरनेट या सुविधांपासून बहुतांशी समाज वंचित आहे. तसेच बचत गुंतवणूक, बँक पासवर्ड, पिन नंबर अशा आर्थिक संकल्पनांपासून तो दूर आहे त्याला या प्रवाहात आणण्याचे आव्हान आहे.
3. **पायामूत सुविधा-कॅशलेस अर्थव्यवस्थेसाठी व डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर वाढवण्यासाठी मुळातच ग्रामिण भागापर्यंत इंटरनेट व बँकिंग सुविधांचे जाळे निर्माण होणे आवश्यक आहे. शिवाय या सुविधा कार्यक्षमपणे कार्यरत राहण्यासाठी पूर्ण क्षमतेने पुर्णवेळ विदयुत पुरवठा उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान आहे**
4. **फसवणूक:-** बँकिंग क्षेत्रात जसजसा डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापर वाढत आहे तसतसा फसवणूकीचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. अकाउंट हॅक करणे, व पासवर्ड व पिन नंबरपा गैरवापर करणे असे फसवणूकीचे प्रकार वाढत आहेत त्यामुळे सर्वसामान्य बँक ग्राहक्या डिजिटल पेमेंट साधनाच्या वापराबाबत साशंक आहे. अलिकडेच देशातील सर्वात मोठ्या १८ बँकेतील अनेक अकाउंट हॅक झाल्याचे ताजे उदाहरण समोर आहे.
5. **तकारीचे वाढते प्रमाण:-** डिजिटल पेमेंट साधनांचा वापराबरोबरच अनेक तकारी वाढताना दिसून येत आहेत. रकमांचे हस्तांतरण वेळेत न होणे, चुकिच्या व्यक्तिलाहस्तांतरण

होणे, अशा रकमा परत खात्यामध्ये न येणे, हस्तांतरण व्यवहारांवर छुप कर लावणे, शिवाय संदिग्ध माहितीमुळे ग्राहकांना होणारा मनस्ताप, अशा प्रकारच्या तक्रारी वाढत आहेत. या तक्रारींचे निवारण करण्याचे मोठे आव्हान डिजिटल पेमेंट सुविधा पुरविणा-या कंपन्यांपुढे निर्माण झाले आहे. तक्रारींचे योग्य वेळेत निवारण न झाल्यास साशंकता वाढून डिजिटल पेमेंट साधनाचा वापर कमी होवू शकतो.

डिजिटल पेमेंट साधनांचे भविष्य:-

नोट बंदीमुळे निर्माण झालेली अपरीहार्यता व शासनाने कॅशलेस अर्थव्यवस्थेसाठी दिलेले प्रोत्साहन तसेच लोकांना देखिल डिजिटल व्यवहारांमुळे होणारे फायदे समजु लागल्याने सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणुन अर्थव्यवस्थेचा अतिशय वेगाने कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे प्रवास सुरु झाला आहे. अल्पावधित अशा डिजिटल पेमेंटचा वापर अनेक पटीने वाढला आहे. मात्र नोटबंदीनंतर अतिशय वेगाने वाढलेले कॅशलेस व्यवहार आलीकडे काही प्रमाणात कमी झाले आहेत. रोख रक्कमेची उपलब्धता वाढताच ई व्यवहारात मोठ्या प्रमाणावर घसरण सुरु झाली आहे. नोटाबंदीच्या काळात तब्बल दोन ते अडीच महिने सरासरी 80 टक्के व्यवहार हे नेट बँकिंग, क्रेडिट अथवा डेबिट कार्डच्या माध्यमातून होत होते. हे प्रमाण आता सुमारे चाळीस टक्क्यांपर्यंत खाली आले आहे. त्यातच विविध बँकांनी आपल्या व्यवहारांवर मरघोस शुल्क आकारण्यास सुरुवात केली आहे. प्रत्येक बँकांचे हे दर वेगवेगळे आहेत. हॉटेलिंग, पेट्रोल, कपडे अशा व्यवहारांनुसार दर आकारले जात आहेत. पेट्रोलच्या प्रत्येक व्यवहारासाठी ६ ते १४ रुपयांपर्यंत रक्कम आकारली जात आहे. त्यामुळे नागरिकांमध्ये संभ्रम निर्माण होत आहे. अर्थात हा अल्पकालीन परिणाम असून शासनाची इच्छाशक्ती व बँकांद्वारे संशाधित होत असलेली नवनविन डिजिटल पेमेंट साधने यामुळे भविष्यात निश्चित डिजिटल पेमेंटची नांदी असणार हे दिसून येते.

संदर्भसूची

RBI Bulletin 2012, 2016.

www.rbi.com

Gaurava Datt. Ashwini Mahajan, (2015) Indian Economy, S.Chand Publication, Delhi, 2015.

Brynjolfsson Erik (1993) "The Productivity Paradox of Information Technology", Communication of ACM, Vol. 36(12), p.67-77.

www.aarhat.com/ERJ/June-July 2017/VOL IV/Issues III/Impact Factor: 3.521/ 140

Principal

S.S.Dhamdhare Arts & Commerce College

Tal. Shirur, Dist. Solapur, 412 208

Dist. Solapur, 412 208

Scanned with CamScanner

Mishra A. K., "Internet Banking in India"

(<http://www.banknetindia.com/banking/ibkg.htm>)

Radhakrishna Gita and Pointon Leo, "Fraud in Internet Banking: A Malaysian Legal Perspective", ICFAI University Journal of Bank Management, Vol. VI, issue 1 (Feb. 2007), pages 47-62.

Mittal R. K. and Dhingra Sanjay, "Technology in Banking Sector: Issues and Challenges", Vinimay, Vol. XXVII, No. 4, 2006-07

Times of India (2013), How technology is changing Indian banking sector 28th January.

Wade Shepard, A Cashless Future Is The Real Goal Of India's Demonetization Move, www.forbes.com.

Demonetisation: Impact on the Economy, (Nov-2016) working paper No. 182
National Institute of Public Finance and Policy New Delhi.

Bappaditya Mukhopadhyay, 2016, Understanding cashless payments in India, Financial Innovation.

Das A, Agarwal R (2010) "Cashless Payment System in India-

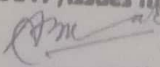
A Roadmap", Technical report, IIT Bombay

<http://dspace.library.iitb.ac.in/jspui/handle/10054/1732>

कॅशलेस व्यवहार ही काळाची गरज, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, 2 जाने. 2017

कॅशलेस होताना, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, 13 डिसें. 2016

Principal

S.S. Dhamdhere Arts & Commerce College
Talegaon Dhamdhere, Tal. Shirur,
Dist. Pune-412 208.